

Crna kutija racionalnosti

NENAD KARAJIĆ
Filozofski fakultet, Zagreb

UDK: 316.25:33
33:316.25
316.62:316.7
Pregledni rad
Primljeno: 17. srpanj 1995.

U tekstu se razmatraju različiti modeli odlučivanja, prvi korišten u ekonomici, drugi u sociologiji. Neoklasični model polazi od pojedinca čije je djelovanje usmjereno maksimiziranju vlastitih interesa. Suprotno tome, sociolozi su preokupirani modelom aktera čiji su postupci određeni kolektivnim normama-i-vrijednostima. U oba slučaja, riječ je o nerealističnim koncepcijama. Središnja teza rada jest da je akterovo ponašanje (izbor) utemeljeno povezanošću instrumentalne i normativno-afektivne racionalnosti. Autor iznosi argumente u prilog takvog modela "ukorijenjene" racionalnosti.

Ključne riječi: HOMO ECONOMICUS, HOMO SOCIOLOGICUS, RACIONALNOST, INTERESI, VRIJEDNOSTI, DRUŠTVENA UKORIENJENOST (embeddedness), INSTITUCIJE

Uvod*

Posegnimo u početku za jednim primjerom¹. Pretpostavimo da su se u isti dan u kabinetu psihijatra našle dvije osobe dvojbena psihičkog stanja. Prva je doputovala iz New York Cityja, a druga, recimo, iz seoskog dijela Haitija. Propitujući ih u odrednicama kojima bi utvrdio *ono nešto problematično* i pokušao postaviti dijagnozu, naš je psihijatar primijetio kako obje osobe spremno priznaju da su nedavno *razgovarale* s duhovima obiteljskih pokojnika. Posve logično, s psihijatrijskog stajališta, ove će izjave zasigurno biti uzete u *jednadžbu* koja upućuje na poremećeni stav prema zbilji ukoliko naš psihijatar nema, barem malo, osjetljivosti za sociokulturni kontekst što leži u njihovoj osnovi. Dakako, riječ je o karikaturnom primjeru, pa je ta mogućnost isključena. Naš će psihijatar svakako doći do ispravnih dijagnoza, pri čemu će *razgovor s mrtvima* zasigurno više opteretiti *jednadžbu* pojedinca iz New York Cityja. Nasuprot tome, sociokulturna pozadina osobe iz seoskog dijela Haitija, koja postulira opsjednutost duhovima u svakodnevnom životu, a koje je naš psihijatar svijestan, odteretit će *jednadžbu* ovoga pojedinca pri postavljanju konačne dijagnoze.

Slučaj, u kojemu ne samo stručnjaci, već svi obdareni zdravim razumom mogu opaziti da se konzistencija uzoraka individualnog ponašanja može potvrđivati ili opovrgavati sociokulturnim prilikama u kojima je nastajala, sučeljava nas sa glavnom temom ovoga rada. To je ispitivanje procesa stvaranja, čuvanja i prosljeđivanja sociokulturnih vrijednosti i normi, njihova regulativnog djelovanja i utjecaja (endogenog/egzogenog) na racionalni izbor.

IZMEĐU DVA OBLIKA RACIONALNOSTI: JE LI MOGUĆ "SUŽIVOT" HOMO ECONOMICUSA I HOMO SOCIOLOGICUSA?

Sadržaji i modeli vrijednosne i normativne regulacije u društvima i kulturama mijenjaju se, djelomice ili u cjelini, tijekom povijesnog razvoja. Razlog je tome, zasigurno, sve veća društvena diferenciranost koja posreduje u procesima interaktivnih komunikacija te tako

* Autor zahvaljuje svim suradnicima projekta "Kulturni kapital i razvojna strategija Hrvatske" (dionica: *Socioekonomska zbilja i racionalni izbor*), posebice kolegama Šonji i Štulhoferu, jer su sugestijama o pojedinim propustima u radu djelomice oblikovali njegov završni izgled.

¹ Čitatelje znatizeljne suptilnijih obrazloženja sličnih primjera upućujem na treće poglavlje knjige *Socijalna konstrukcija zbilje*, Bergera i Luckmanna (1992), iz kojega je preuzeta i modificirana ideja ovdje opisanog primjera.

(de)stabilizira stanja privremeno postignutih (konsenzusom prihvaćenih i/ili silom dobivenih) interesnih ravnoteža. S obzirom na samorazumljivost ove tendencije, kada je u pitanju razmatranje temeljnih vrijednosti i normi kao i istraživanje dinamike i načina djelovanja sociokulturnih mehanizama u njihovu prosljeđivanju, očito je riječ o **pojavama u dugoročnom trajanju**.

Premda se, vjerojatno, prvi sadržaji vrijednosne i normativne regulacije "jednostavnih" društava nalaze u kompozitu vjerovanja i rituala, tj. u magijskom i religijskom načinu pribavljanja poštovanja određenim vrijednostima i normama, analitičko udubljanje i (re)konstruiranje ovih metoda regulacije odvelo bi rad u neopravdanu širinu. Stoga se predmet rasprave pomiče s početnih oblika vrijednosne i normativne regulacije u drevnim društvima prema modernoj - **sociokulturnim institucijama posredovanoj regulaciji** kao načinu pristupanja stvarnosti, još preciznije, u razdoblje posljednjih dvadesetak godina ovog stoljeća, obilježeno dominacijom, ali i postupnim udaljavanjem od znanosti, kolonizirane modelima ekonomskih koncepata, metafora i vrijednosti.

Ekonomski je pristup u sociologiji², istini za volju, pripomogao osvijetliti racionalnost mikrorazine društvene akcije, ali takva koncepcija nije, za kasno 20. stoljeće, osobito prikladna u tumačenjima složenije i zahtjevnije racionalnosti makrorazine društvene akcije. Dakako, riječ je o pretjerano pojednostavljenom modelu aktera (*homo economicus*) koji se u gotovo neizmjerenom obliku - kao racionalni egoist - pokazuje u svim društvenim situacijama³. U podlozi mita o "nevidljivoj ruci" tržišta portretiranoga mikroredukcijskim profilom pojedinca, s kojime se služi klasična i neoklasična ekonomika, prepoznamo barem dva teorijska postulata. Prvi je, kao što će se lako vidjeti, predstavljen **sociobiološkim razmišljanjem** - akter nagonski teži maksimiziranju svih (samo onih) strategija koje su podređene ili "obigravaju" oko njegova vlastita probitka. U isti se mah nadindividualni normativno-vrijednosni sustavi (kao ograničavajuće ili nadzorne strukture) drže preprekama, "troškovima", ili, štoviše, "protivnicima" u interesnoj areni. Drugi je više **metodološke naravi** - u sustavima idealno tipskih, neovisnih (od društva, politike i kulture) slobodnih tržišta osnovni je tvorbeni entitet pojedinac čijim izborom dominira logičko-kalkulativna ili maksimizacijska racionalnost (*utility maximization*)⁴.

Suprotno inicijativama ekonomike, polazište za analizu društvene akcije "klasična" je **sociologija** generalizirala u modelu *homo sociologicusa* otkrivajući na taj način svoju, uvjetno rečeno, najslabiju točku⁵. Nepomirljivom logičkom oprekom, koncipiran je akter kojega djelovanje nadilaze imperativi bezličnih društvenih sila, uobličeni u pravilima ponašanja, tj. normama. To je okvir unutar kojega je pojedinac, neovisno o tome obvezuju li ga norme moralno ili sankcijama, prisiljen djelovati konformistički. Za razliku od neoklasičnog projekta ekonomike i "premalno-socijaliziranog" pojedinca, sociologija je ponudila koncepciju "previše-socijaliziranog" pojedinca (Wrong, prema Granovetter, 1992). Posve dosljedno, dvije su discipline, svaka u skladu sa svojom tipskom vizurom ideala i metodološkim pravilima, podjednako reducirale prostor ljudskog djelovanja i osvijetlile kriterije "tvrde" racionalnosti svojih analitički paradoksalnih aktera.

² O začecima smjera *rational choice* sociologije, razlozima njezine popularnosti i postulatima na kojima se temelji izbor i individualna akcija aktera šire je referirano u tekstu: *Kuda nakon ekonomskog imperijalizma? Sociokulturne strategije racionalnog izbora* (Štulhofer, 1994).

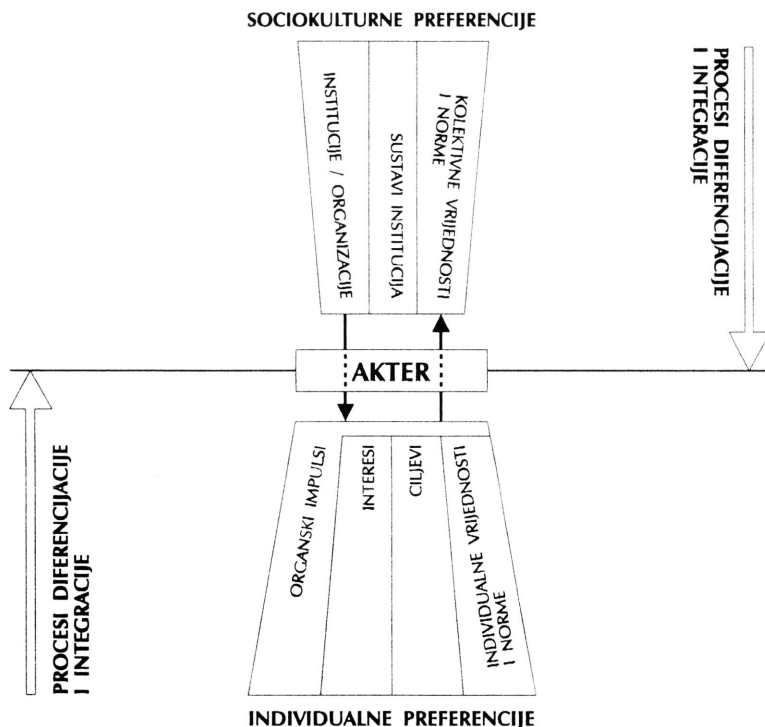
³ Teško je braniti hipotezu, sa stajališta ovoga modela, da npr. dobrovoljno davanje krvi, žrtvovanje ili neki blaži oblik unesrećivanja za druge, roditeljsko odricanje u korist djece i sl. spadaju među aktivnosti usmjerene postizanju vlastite koristi, a da nemaju naglašeniju kooperativnu komponentu ponašanja.

⁴ Iz analitičkih razloga smatramo vrijednim razlikovati maksimizaciju ekonomske korisnosti (*utility maximization*) od maksimizacije ukupnog blagostanja (*wealth maximization*). Prema tome, pojam maksimizacije označava djelovanje koje je, uz pretpostavku ograničenih resursa, usmjereno na uvećanje ukupnih mogućnosti ostvarenja akterovih želja u različitim životnim područjima.

⁵ Primjerice, valja izdvojiti kritično držanje Norberta Eliasa, sociologa povijesne orijentacije, prema kapitalnim djelima sociologije koja suprotstavljaju pojedinca i društvo. Posebice kritičan prema Durkheimu, koji govori o *međusobnom prožimanju i interpenetraciji* pojedinca i društva, Elias smatra da baš ta metafora pretpostavlja entitete koji postoje odvojeno (Elias, prema D. Rihtman-Auguštin, 1988:65).

Prema tome, realističniji program (bliži stvarnom ponašanju) analize regulacije društvene akcije, temeljene na racionalnom izboru, ima zadaću neutralizirati nedostatke, posebice metodološki, opisanih oprečnih modela. Posredni put koji pretpostavljamo odvija se **odgonetanjem istodobnoga dvosmjernog odnosa** između uravnoteživanja svrhovito-racionalnih i normativno-afektivnih motiva/interesa pojedinih aktera i sociokulturne matrice (institucije i institucionalni sustavi), tj. povijesno uređene "gramatike" društva u koju se akteri smještaju i koja ih kodeterminira (slika 1). Drugim riječima, opisani modeli uzimaju se komplementarnima, a ne alternativnima. Ovaj model znanstvene spoznaje "drži na okupu" racionalni maksimizator (*wealth maximization*) koji (ni)je, radi ispunjenja vlastitih ciljeva, u stanju očuvati unutrašnju i vanjsku rezonanciju naslijeđenih i aktualnih sociokulturnih pritisaka. Poimimo li, prema tome, socijalni i kulturni svijet kao zbilju koju su proizveli ljudi i koja mijenja karakter kroz povijest/vrijeme, onda se, teorijski gledano, "pojmovi poput individue i društva ne odnose na objekte koji egzistiraju odvojeno, nego na različite ali nedjeljive aspekte istih ljudi" (Elias, prema Rihtman-Augustin, 1988:64). Tada, uistinu, mikro-makro rascjep može biti tek empirijska refleksija povijesnih procesa diferencijacije i integracije. Cilj je ovakvog pristupa odvratiti od nestvarnih analitičkih modela aktera oslikanih kao egoističko promišljenih i proračunatih maksimizatora ili kao zatočenika kolektivnih normi "društvenog tijela". Tek prelaženjem obzora posebnih disciplina i oblikovanjem snažnijega relacijskog suglasja među njima akteri postaju konkretniji - ograničeni naslijeđenim i povijesno prisvojenim dispozicijama, na temelju kojih oblikuju svoje percepcije, preferencije i djelovanja kroz "elasticitet" suodnošenja egoističkog i altruističkog ponašanja te povezivanja mikro i makrorazine.

Slika 1. Model strukturne povezanosti individualnih i kolektivnih izbora

Svijest i interesi: oblik očuvanja biološkog i sociokulturnog?

Iako na prvome mjestu psihološka kategorija, **svijest** shvaćena kao "organska podloga osobnosti i njezinih poriva" uvodi nas u polje njezinoga višeslojnog značenja. Najčešće predočena kao struktura sastavljena od elemenata (crte, faktori i sl.) ili, primjerice kod Luhmanna, kao niz u načelu samostalnih trenutačnih stanja, u funkciji je - manje ili više trajnog - ustaljivanja ponašanja. Osnovne značajke svijesti su, dakle, "integracija prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, zatim samoreferencija, tj. odnošenje svijesti prema samoj sebi, i konačno dispozicija ponašanja, tj. relativno stabilizirani kompleksi motiva koje ćemo zvati interesima" (Gierer, prema Pusić, 1989:109). Raspon značenja, neposredno zanimljiv sa stajališta modela koji ovdje opisujemo, obuhvaća i važnost onoga što E. Fromm zove *filterima*. Naime, filteri kao "kompleksni podsistemi svijesti nastali u interakciji s okolinom, i to u prvom redu s društvom" služe uobličavanju slika "o unosima bilo iz organske podloge svijesti bilo iz okoline percipiranih izravno ili preko senzoričkih rubnih elemenata koji prolaze kroz podsisteme svijesti i tako se uobličuju u svjesne predodžbe, uvjerenja, ocjene, prosudbe, nakane, koji svi vode prema motoričkim rubnim elementima, prema akciji, odnosno prema ponašanju" (Lamovec, prema Pusić, 1989:109).

Neovisno o tome kolika se konzistentnost može ili smije pripisati svijesti kao općoj podlozi ili *kompasu* aktera u djelovanju, s njegova stajališta, omogućeno mu je razlikovati subjektivni svijet vlastitih psihičkih stanja (*unutrašnji*), društveni svijet (*povijesni/kulturni*) i svijet prirode (*datosti okoline*). U tom okviru događa se *učvršćivanje* svijesti, tj. stvara dojam kontinuiteta koji nastaje, kako sugerira Luhmann, "procesom nadovezivanja" (Luhmann, prema Pusić, 1989). Upravo zbog jakih tendencija povezivanja, tj. živog pulsiranja aktera s vlastitim društvom i okolnim svijetom, proces individualizacije (osobnosti, identiteta) valja shvatiti kao preplitanje **bioloških i sociokulturnih elemenata** u kojem koegzistira stariji modus instinktivnog reagiranja i noviji svjesnog reagiranja⁶. To nalaze da ponašanje uvijek ima uporište u specifičnoj "mudrosti organizma", tj. u organskim impulsima koji kodiraju aktere, ali i specifičnoj "sociokulturnoj mudrosti" kao svojevrsnom *uvozu i izvozu* nijansiranih utjecaja vlastitog društva i kulture. Pripisivanje autonomije bilo jednome bilo drugom *kodu* suviše je usko za razumijevanje ponašanja aktera.

Osim toga, u podlozi identiteta i orijentiranja u ponašanju aktera preklapaju se i kombiniraju, empirijski ustanovljeni (H. Eysenck, R. B. Cattell, J. P. Guilford), kognitivni, konativni, afektivni i somatski podsustavi svijesti u najrazličitijim sociokulturnim situacijama (Stražar, prema Pusić, 1989:108). Prema tome, svijest je "sposobna da se kreće kroz različite sfere zbilje" (Berger, Luckmann, 1992:39). Na poslijetku, za našu svrhu, važno je napomenuti da je svijest uvijek intencionalna, da "uvijek intendira predmete, ili je upravljena prema njima" (Berger, Luckmann, 1992:38), da je uvijek svijest "o nečemu".

Očitost istodobnog presijecanja bioloških i sociokulturnih silnica (naslijeđenih i stečenih sposobnosti) u stvaranju i očuvanju identiteta, odrednice kojega je analitički precizirao P. Bourdieu (1984) u pojavnim oblicima utjelovljenoga, objektiviranog i institucionaliziranog *kulturnoga kapitala*⁷, ukazuje na glavne prijenosnike ovoga "istodobnog dvosmjernog aficiranja" - **interese**. Kao impulsi iz organske podloge i/ili okoline interesi su osnova *preferencijalnog* ponašanja. Njihovim međusobnim približavanjem, razmjenjivanjem i "poravnanjem" ili udaljavanjem, razlikovanjem i "iskrivljenjem" tumače se mnogobrojne razlike ili sličnosti u ljudskom

⁶ Prvi će, pritom, zaposjedati one "situacije u kojima je brzina reakcije važnija od promišljenosti" (Pusić, 1989:100), dok će potonji biti bolje rješenje u situacijama koje mogu podnijeti rizik sporijeg orijentiranja, tj. izbora između više mogućnosti ponašanja s obzirom na poriv.

⁷ Pojam *kulturnog kapitala* P. Bourdieua, iako isprva nastao kao ključni pojam za objašnjenje obratnih nejednakosti u sustavu edukativnih investiranja, ubrzo se počeo upotrebljavati u novijim europskim teorijama kulturnog razvoja u cilju analitičkog uvida u procese njegova stvaranja, čuvanja i prosljeđivanja na razini ukupnoga društvenog razvoja.

(ne)sporazumijevanju i značenjima koja se oblikuju u zajedničkom životu na individualnoj i društvenoj razini. Interesi su, prema tome, specifično ljudsko svojstvo, određeni, u pravilu, kao "motivacioni vektori određenog smjera i jačine" (Pusić, 1989:113).

Opće je pravilo, zasigurno, da su interesi inicijatori samousmjeravanja ljudskog djelovanja. Ukratko, ponašanje aktera izvire iz svijesti koja, iz "gnijezda" pripadajućeg društva i kulture, ponajprije uvjetuje naše opažanje te sustavno pohranjuje kolektivno u svakom pojedincu u obliku trajnih dispozicija kao *mentalnih struktura* (Bourdieu, 1984). Osobna se povijest, slikovito rečeno, može pojmiti kao vidljivo spremište sustava proizvoda kolektivne povijesti u koje se može dodavati i oduzimati ovisno o interesnim preokupacijama i sustavu društvene moći. Pritom se odabir i razmjena između individualnih i kolektivnih izbora racionalnih strategija izvode istim mehanizmom - procesom vrijednosno normativne regulacije⁸. Interesi usmjeravaju akciju aktera, individualnih ili kolektivnih, time što se u svijesti "prevode" u ciljeve kojih ispunjenje vodi - u većoj ili manjoj mjeri - njihovu zadovoljenju. Budući da se "pretvorba" interesa u ciljeve događa u situaciji istodobnog djelovanja procesa diferencijacije i protoka vremena, početna intencionalna podloga djelovanja neprestano je "pod udarom" novih pritisaka, ograničenja ili zahtjeva (npr. različiti oblici društvenog autoriteta, kognitivna disonanca, veličina informacijskog potencijala aktera, obujam transakcijskih troškova, pritisak normi, ranija iskustva, povratni utjecaj nenamjeranih posljedica). Akter ortodoksnog modela "tvrde", egoistične racionalnosti time izravno prisvaja (internalizacijom) i dalje umnaža (socijalizacijom) vrijednosti, norme i uvjerenja iz prostora kolektivne, "meke" racionalnosti. Tako se zatvara krug vrijednosno normativnog reguliranja društvene akcije: akteri se u oblikovanju preferencija oslanjaju, uz nasljedne faktore, na sklopove interesa (u čijoj su podlozi internalizirane vrijednosti) kao "sredstva orijentacije i kriterije izbora" između alternativa u odlučivanju, pri čemu se okvir za integraciju donijetih odluka uspostavlja ponovo na apstraktnijoj razini više ili manje poželjnih vrijednosti.

Interesi, prema tome, usmjeravaju i oblikuju smisao društvene akcije. Oblici zgusnutih interesa, tj. linije njihova, u većoj ili manjoj mjeri, prepoznatljiva strukturiranja i akteri koji ih izražavaju pojavljuju se tako kao uporišta institucija i njihovih normi.

Institucije: uzajamnost učinka prema unutra i prema izvana?

Držeći se antropološke teorije institucija (Gehlen, 1994), dospijevamo do razumijevanja da čovjekova "otvorenost svijetu" osjetila i inteligencije stvara svojevrstni "suvišak nagona" i "suvišak poriva" (rezidue čovjekovih instinkata) koji ne može funkcionirati bez podrške izvana koju pribavljaju **institucije**. Iako biološki utemeljeno, to je objašnjenje uporabljivo u elementarnom smislu - specifičnost čovjekova proizvođenja "suviška" (*bilo prirodno, bilo socio-kulturno, op. a.*) uspostavlja kontingentnu okolinu, prostor neograničenog broja mogućnosti varijacija. Da bi se rasteretio "suvišnih učinaka" i otvorenosti spram bezbrojnih oblika postupanja, čovjek nastoji postići trajnost, stabilizirati proizvoljnost i tako "integrirati" sebe, a kroz tvorbu *očekivanja* u odnosu na ponašanje uobličiti i druge. Svojevoljno stjecani oblici ponašanja promeću se tako u neku vrstu ponavljanja "specijaliziranih" postupaka - *navika*, pa "institucije žive kao sustavi podijeljenih navika" (Gehlen, 1994:22), prepoznatljivih *rutina* i *običaja*.

Uopćeno gledano, singularni sadržaji, nova iskustva ili improvizirane tvorbe motiva u cjelokupnom društvenom životu mogu se "probiti" ili uzdignuti na razinu institucija tek ponovljenim, stabiliziranim ponašanjem, koje se ugrađuje u već naslijeđeni trajni sklop s odgovarajućim

⁸ Važno je napomenuti da normativne vrijednosti poput jednakosti, pravednosti, slobode i sl. sadrže u sebi afektivne komponente koje, u pravilu, kada se internaliziraju, osnažuju motivaciju za postizanje ciljeva. Iz toga razloga one suoblikuju preferencijalno ponašanje, ili uslijed privremenog "nepostojanja" cilja mogu djelovati kao prisilni orijentiri.

općeprihvaćenim i obvezujućim "pravilima igre". Nasuprot tome, tamo gdje smo suočeni s nejasnim namjerama, neodređenim ponašanjem i sklonosti ka "neuzvratanju" utvrđuju se slučajni događaji⁹. Prema tome, "trajnost svake institucije osigurana je tek kada postoji podzide naviknutog, izvana usmjeravanog ponašanja" (Gehlen, 1994:24), tj. spremnost, sa stajališta akcijskog prostora pojedinca, na takvo "ograničavajuće" ponašanje.

Razgrađivanje čovjekove *subjektivnosti* u institucijama ponajprije je važno da bismo ukazali na njihovu izravnu vrijednost u razvrstavanju i ispunjenju sklopova ljudskih potreba i interesa doživljenih *izvana*. Institucije su, u opisanome smislu, jednostranjeni, vanjski kriteriji određenih očekivanja nad ponašanjem pojedinaca. Drugim riječima, "međusobnim ograničavanjem kroz očekivanja izvorno načelno nepredvidivo ponašanje ljudi pretvara se u predvidive obrasce, u strukture, od pozicija i uloga do institucija organizacija i sistema" (Pusić, 1989:139). Vratimo li se, nakratko, našem *homo economicusu*, pokazuje se da je njegov prostor racionalnog djelovanja, kao svrsishodno određeni izbor koristi za njega samoga, istodobno "zaposjednut" oblicima djelovanja i institucionalnim svojstvima njegova društva i kulture. U tome je nedvojbeno osnova njegova "napora" pri ispunjenju osobnih ciljeva, ali i izvjesnost trajne, "prenosive" i virtualne ispunjenosti razmjerno strategijama reprodukcije društvene moći, tj. suodnosa obveza i očekivanja koju, kao racionalnu *izvanjsku* (simboličku) svrhovitost "pohranjenu" u institucijama, oblikuju društvene elite.

Gledano sa strane aktera, institucije se mogu prividno "preobratiti" u *objektivne datosti*, koje u svijesti sudionika čine "nadosobni sklop koji sa svoje strane stavove i načine ponašanja sudionika određuje kao trebanje i te stavove habitualizira i podupire ih izvana, drži ih na inicijalnom pragu" (Gehlen, 1994:35).

No, kako je moguće da se *nagonski* egoistični motivi *homo economicusa* samovoljno okreću posve oprečnoj motivaciji pridržavanja pravila ili podvrgavanja "skupnoj disciplini"? Odgovor valja potražiti u trajnosti istodobnog djelovanja institucija prema *unutra*.

Kako se već vidjelo, bogatstvo mogućih oblika ponašanja i samovoljnih improvizacija pojedinaca dopijeva, zaposjedanjem kulture institucija, u područje naviknutih i normiranih poticaja djelovanja kao "preciznog *izvanjskog hvatišta*" (Gehlen, 1994). Snažna potreba za "drugim" postupno je stabilizirala nanose nesigurnog i nepredvidivog ponašanja u funkcionalnu jednadžbu *homo reciprocusa* (Becker, prema Gouldner, 1980). Norma reciprociteta, uzvratanja, ili, rekli bismo, razložna razmjena očekivanih pravilnosti u ponašanju¹⁰ središnji je pojam kojim se, u određenom smislu, neutralizira neizvjesnost za pojedinca i za zajednicu. Ona, polazeći od uračunavanja virtualnih odgovora drugih u svoje djelovanje, utvrđuje elemente kooperativne motivacije, izražene u oblicima *suutjecaja* i *protuutjecaja* drugih (Gehlen, 1994). To "šablونيiranje" uzajamnog ponašanja iziskuje osobni trud na usvajanju specifične namjene te norme ("dresiranje", tj. stabiliziranje odnosa između suradnje i sukoba), a zasniva se na procesima internalizacije i socijalizacije.

U oba slučaja institucije djeluju i kao *unutarnja hvatišta* kada se, uslijed prevelikog pritiška novih varijacija u visokodiferenciranim društvima, neizvjesnost nastoji (najčešće ideološkim idiomima i medijima) senzibilizirati *zajedničkim smjerom* "velikih principa" ili "naše stvari". Pokazalo se, dakle, da institucije nekog društva, posredstvom uzajamne sveze djelovanja prema *izvana* i prema *unutra*, ustaljuju ponašanje jer "samo kroz institucije svo društveno djelovanje postaje efektivnim, trajnim, normativno odredivim, quasi-automatskim i predvidi-

⁹ Dakako, slučajni događaji mogu sudjelovati u nastanku novih ili pri diferenciranju značenja već uvriježenih normi.

¹⁰ Potpuna internalizacija te norme, doista, nije moguća. Postoje slučajevi kada pojedinac, iz različitih razloga, nije u mogućnosti uzvratiti "istom mjerom". Osim toga, usvajanje te norme "može navesti pojedinca da uspostavi odnose samo, ili u prvom redu s onima koji mogu uzvrćati, zanemarujući tako potrebe onih koji nisu u mogućnosti da to učine" (Gouldner, 1980:256).

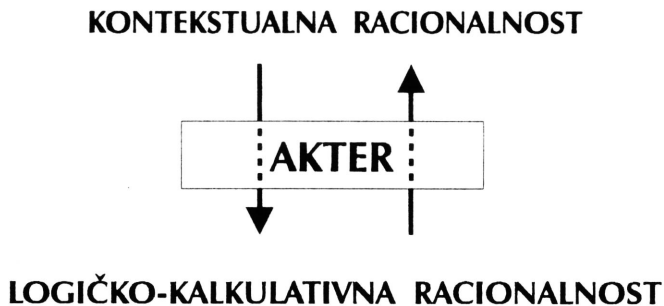
vim" (Gehlen, 1994:42). Dakako, riječ je o relativnom ustaljivanju djelovanja i trajnoj kategorijalnoj isprepletenosti razgradnje i novog postavljanja, uvjetno rečeno, kontinuuma tradicionalizma i modernizma. Pokretani odgovarajućim interesima, tj. internalizacijom istih u vlastitoj svijesti, a komplementarnim očekivanjima od drugih kroz socijalizaciju, akteri stvaraju pravilnosti i opće institucionalne strukture društva, iza čijih "fasada" istodobno teku realni procesi njihovih promjena (subinstitucionalni procesi). U konačnici, to "pozadinsko" strukturiranje, kao razmjerno trajna akcija prema nekom budućem poželjnom stanju, uvijek iznova destabilizira već utvrđene "društvene mreže".

"Ukorijenjena" racionalnost: mentalna spremnost povezivanja dva tipa racionalnosti?

Racionalnost je, u prvome redu, samo jedan od načina ljudskog djelovanja¹¹ i moguće orijentacije. Ovdje polazimo od koncepcije koja racionalnost i racionalni izbor formulira u širem značenju¹² kao istodobnu relaciju s obzirom na *dispoziciju* i *položaj* aktera (Boudon, 1989). Što se tiče *dispozicije*, racionalnost aktera "ograničena" je njegovim kognitivnim kapacitetom; primjerice, znanje koje posjeduje o određenim pitanjima i pojmovima utjecat će na izbor postupaka za postizanje ciljeva, kao i na interpretaciju ili samorefleksiju o tome (racionalizacija). Racionalnost, s obzirom na *položaj*, doziva u svijest kontekstualnu "ograničenost", koja je zadana (dostupna) u podijeljenosti društva i ukupnosti njegovih "nevidljivih" odnosa (obitelj, referentne skupine, organizacije, slojevi, klase, nacije i sl.).

U tome je najdublje značenje pojma "ukorijenjene" racionalnosti; ona se očituje u svojevrsnoj "konverziji" i domišljatosti, tj. mentalnoj spremnosti aktera da kroz (internaliziranu) istodobnu interakciju orijentacijskih struktura svijesti i institucionalnih "mreža" društva, stabilizira i učini sukladnim dva "tipa" racionalnosti: logičko-kalkulativnu i kontekstualnu (*slika 2*).

Slika 2. "Uklopljena" racionalnost

Na primjeru opisanom u uvodnom dijelu članka može se, stoga, razabrati kako se ponašanje aktera, ocijenjeno pri prvoj pomisli nerazumljivim, ipak, pri približem promatranju institucionalnog prosljeđivanja običaja, navika i normiranih postupaka, pokazuje posve razumljivim. Iz tih uvida najprije slijedi da je pokušaj "razumijevanja" akterova subjektivna interpretativna okvira nužno povezan sa sociokulturnim sustavom, koji istodobno orijentira cjelokupnu

¹¹ U Weberovoj tipologiji društvenog djelovanja, kao što je poznato, postoji tradicionalno ponašanje, afektualno ponašanje i racionalno ponašanje, i to ciljno-racionalno i vrijednosno-racionalno.

¹² Racionalnost, u užem smislu, upućuje na već opisano orijentiranje i djelovanje u smjeru osobne koristi. Taj je oblik racionalnosti poznat kao instrumentalna racionalnost, tehnološka racionalnost, subjektivna umnost i sl.

osnovu njegove racionalnosti. Spomenuti primjer otkriva nataložene sedimente sociokulturnih *egzogenih i endogenih hvatišta*, kadrih modulariti racionalnu osobnost aktera, koja bi u tom obliku posvuda mogla vrijediti kao iracionalni predodžbeni čin. Dakako, navedeni primjer ne govori ništa o dugoročnom mijenjanju niti o afektivnoj vezanosti u preuzimanju pojedinih sadržaja ovog orijentiranja, tek upućuje na obvezu diskurzivnog povezivanja individualne akcije s internaliziranim "osjetilom za skupinu" (osjećaj za zajednicu).

Prema tome, racionalnost možemo pojmiti kao individualni, instrumentalno učinkovit izbor zadržan kroz institucije. To istodobno znači da se racionalno djelovanje događa u prostoru strukturne povezanosti pojedinaca i društava, prostoru proturječnosti i domišljatosti, razumljivom samo u njihovoj uzajamnosti. Nadalje, taj oblik racionalnosti odvodi nas i dalje. Pridolazeći, kao racionalni motiv, u instituciju, on je "stabilizira" podupirući predodžbu njezine trajnosti, tj. njezin "naddeterminirajući" karakter. No otuda ne slijedi da se jednom oblikovan, ovakav motiv uvijek iznova reproducira u istom obliku. Naprotiv, već u pridolasku u opisanu instituciju ulaze vrlo heterogeni motivi - motivi oblikovani u složenoj interakciji psiholoških, sociokulturnih i povijesnih uvjeta svakog aktera. Zato je doista moguće da, na poslijetku, "prvotni" motivi koji su dali smisao nekoj instituciji posve uzmaknu pred novozadobivenim "racionalnim" smislom. Razgovijetnosti radi, valja reći da se "pritjecaj" motiva odvija istodobnim trajnim razmjenjivanjem na temelju organskih zakonitosti te društvenim iskustvom poticanih motiva. Pritom je važno da pluralizam motiva i vrijednosti ne dovodi u pitanje postojanje društvene zajednice sve dok se ne uspostavi kritična masa kojoj su onemogućeni ili ograničeni uvjeti aktualizacije njihovih motiva/interesa i vrijednosti.

Trodimenzionalni akter: međuzavisnost racionalnoga, normativnoga i afektivnoga?

Model koji smo izložili predstavio je dinamičkog aktera čija je racionalnost postulirana strategijskim uravnoteživanjem maksimizacijskog ponašanja pri ostvarivanju ciljeva (svrhovito-racionalna komponenta) u uvjetima situacijske određenosti/dostupnosti (normativno-afektivna komponenta). Osim što posjeduje specifičnu "mudrost organizma", taj je akter posjednik "sociokulturne mudrosti", pa podjednako (ne)uspješno obnaša njezine osnovne (ili dominantne) vrijednosti i norme. U svakom slučaju, što će prihvatiti, što proslijediti, a što odbaciti pitanje je selektivnosti, temeljene na istodobnom kombiniranom povezivanju individualnih i kolektivnih izbora, ovdje nazvanih "ukorijenjenom" racionalnošću.

Međutim, ovakav način racionalnog postupanja aktera sučeljava nas s mogućim problemima. Vidjeli smo kako se unutar parametara koji vode njegovu kognitivno/normativnu akciju mogu vezati i jaki emotivni (afektivni) naboji, kao razmjerno trajni utjecaji na svjesno djelovanje usmjereno prema ispunjenju nekog cilja. Pod pritiskom sve složenijih procesa društvene diferencijacije postoji trajna neizvjesnost u pogledu mogućnosti ostvarivanja i stabiliziranja svih sudjelujućih interesa kroz općeprihvaćeni okvir dominantnih vrijednosti i pripadajućih normi, pa se mogu očekivati, posebice od vladajućih elita društava, pokušaji neutraliziranja takve asimetrije pojačanom ideologizacijom. Prema načelu dovoljnog razloga, kako savjetuje Bourdieu (1984), socijalna *magija* institucija može uspostaviti bilo što kao realni interes. Utoliko model "ukorijenjene" racionalnosti može poslužiti pri pokušaju identificiranja dominantnih vrijednosti, oblika njihova prosljeđivanja i ideološke uvjerljivosti u evolutivnoj "navigaciji" hrvatskog društva i kulture, što je zadaća drugoga rada.

LITERATURA

- Berger, P. L., Luckmann, T. (1992) **Socijalna konstrukcija zbilje**. Zagreb: Naprijed.
- Boudon, R. (1989) **The Analysis of Ideology**. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. (1984) **Questions De Sociologie**. Paris: Les Editions de Minuit.
- Gehlen, A. (1994) **Čovjek i institucije**. Zagreb: Globus i Filozofski fakultet u Zagrebu, Zavod za filozofiju.
- Gouldner, A. W. (1980) **Za sociologiju**. Zagreb: Globus.
- Granovetter, M. (1992) Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness, in M.Zey /ed./ **Decision Making, Alternatives to Rational Choice Models**. Newbury Park, California: Sage Publications, Inc.
- Pusić, E. (1989) **Društvena regulacija. Granice znanosti i iskustva**. Zagreb: Globus i Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Rihtman-Auguštin, D. (1988) **Etnologija naše svakodnevice**. Zagreb: Školska knjiga.
- Štulhofer, A. (1994) Kuda nakon ekonomskog imperijalizma? Sociokulturne strategije racionalnog izbora. **Politička misao XXXI(4):117-136**.

IN THE BLACK BOX OF RATIONALITY**NENAD KARAJIĆ**Department of Sociology
University of Zagreb

The author outlines a radically different decision-making model from the ones widely used in economics and in sociology. The neoclassical decision-making model assumes that individuals know what is in their self interest and make choices accordingly (Utilitarian tradition). Sociologists, on the other hand, have been preoccupied with the concept of actors, whose choices are dominated by collective norms (Durkheimian tradition). Both concepts are highly unrealistic. The central thesis advanced here is that the majority of choices actors make are largely based on the interrelation between two typical viewpoints of rationality. Here an attempt is made to provide the rational choice framework which integrates instrumental rationality (cognitive, analytic) and normative-affective factors. This model is considered more appropriate than its older alternatives: homo economicus and homo sociologicus. Granovetter's concept of embedded rationality is of crucial importance for keeping the three segments in such relations.